

## BUYUK IPAK YO'LIDAGI OT SAVDOSIDA XALQARO TASHKILOTLARNING ROLI (CHOY VA OT SAVDOSI AGENTLIGI MISOLIDA)

**Ikromov Nozim Muzrapovich**

*Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti  
O'zbekiston tarixi va manbashunoslik kafedrası dotsenti v.b.,  
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

*e-mail: [nikromov@tersu.uz](mailto:nikromov@tersu.uz)*

*<https://orcid.org/0009-0003-3464-9991>*

**Fayziyev Abdusamad Abduxoliq o'g'li**

*Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti  
O'zbekiston tarixi va manbashunoslik kafedrası o'qituvchisi,  
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti.*

*e-mail: [fayziyevabdusamad40@gmail.com](mailto:fayziyevabdusamad40@gmail.com)*

*<https://orcid.org/0009-0002-9298-8492>*

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada Buyuk ipak yo'li bo'ylab amalga oshirilgan ot va choy savdosi jarayonlarida xalqaro tashkilotlarning, xususan, Choy va ot savdosi agentligining o'rni va funksional faoliyati tarixiy va iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil etiladi. Tadqiqotda qadimgi davrlarda Xitoy va O'rta Osiyo o'rtasidagi savdo almashuvining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan ot savdosi hamda mazkur agentlikning savdo xavfsizligini ta'minlash, boj tizimini muvofiqlashtirish va almashinuv narxlarini standartlashtirish kabi funksiyalari choy va ot savdosining rivojiga ko'rsatgan ta'siri yoritiladi. Maqola tarixiy manbalar va terminologik atamalar asosida tahliliy yondashuv orqali yozilgan bo'lib, xalqaro savdo aloqalari jarayonida shakllangan qadimiy institutsional tuzilmalarning ahamiyatiga e'tibor qaratadi.

**Kalit so'zlar:** Buyuk ipak yo'li, ot savdosi, choy savdosi, xalqaro savdo agentligi, samoviy ot, Cha Ma Si (茶马司), Shibosi (市舶司), Tijusi, Mazheng, Yinshui, Tianma, Maichachang, Maimachang, Chakesi.

**Аннотация:** В данной статье с исторической и экономической точки зрения анализируется роль и функциональная деятельность международных организаций, в частности, Агентства по торговле чаем и лошадьми, в процессах торговли лошадьми и чаем вдоль Великого шелкового пути. В исследовании

освещается влияние торговли лошадьми, которая в древности была одним из важных направлений торгового обмена между Китаем и Средней Азией, а также таких функций этого агентства, как обеспечение безопасности торговли, координация таможенной системы и стандартизация обменных цен, на развитие торговли чаем и лошадьми. Статья написана с применением аналитического подхода на основе исторических источников и терминологических понятий, и акцентирует внимание на значимости древних институциональных структур, сформировавшихся в процессе международных торговых отношений.

**Ключевые слова:** Великий шёлковый путь, торговля лошадьми, торговля чаем, международное торговое агентство, небесная лошадь, Ча Ма Си, Шибоси, Тижуси, Мазхенг, Йиншуи, Тианма, Маичачанг, Маимачанг, Чакеси.

**Abstract:** This article analyzes the role and functional activities of international organizations, particularly the Tea and Horse Trade Agency, in the processes of horse and tea trade along the Great Silk Road from historical and economic perspectives. The study highlights the impact of horse trade, which was one of the significant areas of trade exchange between China and Central Asia in ancient times, and examines the agency's functions, such as ensuring trade security,

coordinating the customs system, and standardizing exchange rates, on the development of tea and horse trade. The article employs an analytical approach based on historical sources and terminological concepts, focusing on the importance of ancient institutional structures that emerged in the process of international trade relations.

**Keywords:** Great Silk Road, horse trade, tea trade, international trade agency, heavenly horse, Cha Ma Si (茶马司), Shibosi (市舶司), Tijusi, Mazheng, Yinshui, Tianma, Maichachang, Maimachang, Chakesi.

**KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).** Buyuk ipak yo‘li — bu faqatgina qadimiy savdo yo‘li emas, balki dunyo sivilizatsiyalari o‘rtasidagi ko‘p asrlik iqtisodiy, madaniy va diplomatik aloqalarning muhim yo‘nalishi hisoblanadi[9:242-247]. U Osiyo va Yevropaning yirik imperiyalari o‘rtasida nafaqat tovarlar, balki g‘oyalar, dinlar, texnologiyalar va san‘at asarlarini almashishga xizmat qilgan[6:8-13]. Ushbu yo‘l orqali bo‘lgan savdo-sotiq jarayoni insoniyat tarixida ilk globalizatsiya jarayonlarining poydevorini yaratgan hamda mamlakatlar o‘rtasida iqtisodiy integratsion jarayonlarni boshlab bergan.

Bu yo‘l Chang‘an (hozirgi Sian shahri) — Tan imperiyasining poytaxtidan boshlanib Gansu vodiysi orqali Dunxuan shahriga, so‘ngra Taklamakan cho‘li atrofidagi ikkita asosiy yo‘lga ya‘ni Shimoliy hamda Janubiy yo‘lga ajralgan. Shimoliy yo‘l Taklamakan cho‘lining shimoliy cheti bo‘lib, Dunxuan shahridan Hami — Turfon — Ko‘cha — Qqsuv shaharlari orqali Qashg‘arga borgan. Janubiy yo‘l esa Dunxuandan — Miran — Cherchen — Xo‘tan — Yorkent — Qashg‘arga olib borgan. Ikkala yo‘l ham oxirida Qashg‘arda birlashadi va Markaziy Osiyo savdo yo‘li orqali o‘tadi. Yuqorida keltirilgan ma‘lumotlarga ko‘ra, Qashg‘ar hamda Dunxuan shaharlari Ipak yo‘lining boshlang‘ich tranzit savdo markazlari hisoblangan. Xususan, harbiy va iqtisodiy ikki tomonlama ahamiyati tufayli Dunxuan Xitoy va Ichki Osiyo o‘rtasidagi Ipak yo‘lining eng muhim markaziga aylandi.

Yo‘nalish ikki tarmoqqa bo‘lindi. Bular: Janubiy yo‘l — ichki hududlar bo‘ylab, Shimoliy yo‘l — Shule (Qashg‘ar) orqali Dovon (hozirgi Farg‘ona), Sug‘d va undan Hindiston hamda G‘arbiy Osiyo tomonga boradigan yo‘ldir[4:28-33, 5:137-140].

**MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).** Tan imperiyasida tashqi savdo yuksak darajada rivojlandi. Poytaxt **Chang‘andan** Markaziy Osiyo, Afg‘oniston, Nepal va Hindistongacha bo‘lgan karvon yo‘llari savdo tizimi vujudga keldi[10:839-841]. Bu davrda Xitoyning asosiy eksport mahsulotlari ipak, **chinni buyum mahsulotlari, qog‘oz, bronza, temir va choy** edi. Savdo hajmining kengayishi hamda xalqaro aloqalarning rivojlanishi natijasida Buyuk ipak yo‘li **savdo aloqalarida ma‘lum savdo birlashmalari yoki tashkilotlari shaklidagi uyushgan yoki davlat nazorati ostida tashkil etilgan iqtisodiy munosabatlarni tartibga solib turadigan ma‘lum iqtisodiy kompaniyalar ham vujudga kela boshladi. Masalan, 714-yilda** hukumat tomonidan **Shibosi (Tashqi kemalar boshqarmasi)** — bojxona sifatida xizmat qiluvchi idora tashkil etib[1:32-34], dengiz savdosini tartibga soldi. Bu tuzilma Song, Yuan, Min sulolalari davrigacha saqlanib qoldi.

**Song sulolasi** davrida **kompasning** kashf etilishi dengiz savdosini yanada rivojlantirdi, xususan, Xitoy 50 dan ziyod mamlakat bilan savdo aloqalarini o‘rnatdi. Dengiz orqali eng katta savdo hamkori Arab xalifaligi edi. O‘sha davrlarda dengiz orqali savdo qilish imkoniyati cheklanganligini inobatga olsak, Xitoyning asosiy savdo hamkorlari, asosan, quruqlik orqali iqtisodiy munosabatlarga kirishgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Quruqlik orqali amalga oshiriladigan savdo munosabatlarini ham tartibga solib turadigan davlat tashkilotlari ham mavjud edi. **Shunday tashkilotlar sirasiga Chamasi (xitoycha: 茶 (cha) — choy, 马 (ma) — ot, 司 (si) — boshqarma yoki agentlik — ya‘ni, “Choy-Ot Agentligi” yoki “Choy-Ot savdosini boshqaruvchi davlat idorasi” degan ma‘noni bildiradi.)** tashkilotini keltirishimiz

mumkin[8:136-168]. Bu agentlik choyni eksport qilish orqali xorijdan ot xarid qilishni markazlashtirgan. Chunki choy Xitoyning noyob va qimmatli mahsuloti bo'lib, otlar evaziga barter shaklida taklif etilgan[11].

Dastlab bu tashkilot ikkita alohida tuzilmadan iborat edi. Choy ishlab chiqarishni nazorat qiluvchi tashkilot – *tijusi* hamda otchilik boshqarmasi – *mazheng*, vaqt o'tib 1074 yilda Chengdu shahrida, Xitoyning Song sulolasi hukmdori “**Chamasi**” (Choy va Ot idorasi) ni tashkil etdi va bu tashkilot shimoli-g'arbiy chegaralardagi bozorlarda choy mahsulotlarini otlarga almashinuvini nazorat qildi. Bu bilan Xitoy va qo'shni hududlar o'rtasidagi choy va ot savdo aloqalari XI asrdan boshlandi degan noto'g'ri xulosaga kelmasligimiz kerak. Bu davrgacha ham savdo aloqalari mavjud bo'lib Xitoy ipak mahsulotlari g'arbiy mintaqa mamlakatlari bilan savdo qilgan, ammo XI asrga kelib ipak mahsulotlari g'arbiy mamlakatlarida ham tayyorlana boshladi. Masalan, IV asr oxirlaridan boshlab Sug'dda, VI asrda Eron va Vizantiyada mustaqil ipak ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi[2:422]. Bu holatni biz Turk xoqonligining Eron va Vizantiyaga yuborilgan elchisi, sug'd savdogari Maniakh bilan bo'lgan holatdan ham bilib olishimiz mumkin. Natijada, Xitoyning g'arbiy mamlakatlarga ipak mahsulotini sotish borgan sari qiyinlashdi. Ammo Xitoyning O'rta Osiyoning samoviy otlari – “*tianma*”larga bo'lgan ehtiyoji kuchaliligicha qoldi.

Keyinchalik, Xitoy uchun ipak asosiy eksport mahsuloti maqomini yo'qotdi, natijada Song hukumati savdoni tartibga solish hamda muhim strategik va iqtisodiy tovar otlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish maqsadida Choy savdosini nazorat qila boshladi hamda chetdan keladigan savdo karvonlariga boj tizimi joriy etdi, shuningdek, savdo aloqalarini davlat to'liq nazoratiga olib savdo aloqalari faqatgina Choy va Ot savdosi agentligi orqali amalga oshirila boshlandi. Bu agentlik ruxsatisiz choy yoki ot sotish hamda sotib olish mumkin emas edi[7].

Bu tashkilot faoliyatiga nazar tashlasak, Cha Ma Si (茶马司) — qadimiy Xitoyda choy

va ot almashinuvi savdosini boshqaruvchi davlat idorasi bo'lib, davlatga qarashli choy fabrikalarida ishlab chiqarilgan choy yig'ib olinib, chegara hududlariga yetkazish ishini nazorat qilgan. Choy chegaradagi bozorlar (asosan Tibet, O'rta Osiyo, Yunnan va boshqa chegaradosh hududlar) orqali otlarga almashtirilgan[12:29-33]. Xususiyl savdogarlar ham choyni fabrikalardan sotib olib, soliqlarni to'lab, chegara bozorlariga olib borishlari va otlar bilan almashtirishlari mumkin edi. Ushbu savdo orqali olingan daromad davlatning chegara mudofaasini moliyalashtirishga sarflangan. Idora chegaradagi bozorlarni va savdo jarayonini qat'iy nazorat qilgan, choy va ot savdosining tartibli va adolatli bo'lishini ta'minlagan[3:91]. Ayrim tarixchilarning fikricha, bu tizim Sharq va G'arb o'rtasidagi resurslar almashinuvining dastlabki institutsional shakli hisoblanadi.

1128 yilda Xitoyda ichki savdo uchun choyni to'g'ridan-to'g'ri sotib olish tizimi bekor qilindi va, dastlab, Sichuanda, keyinchalik, butun mamlakatda choy savdosi bilan shug'ullanish uchun sertifikatlash usulini joriy etildi. Natijada, choy savdosi bilan shug'ullanish uchun alohida savdo ruxsatnoma tizimi yo'lga qo'yildi. Unga ko'ra savdogar mahsulot tannarxining o'n foizi miqdorida ruxsatnoma solig'ini (*vinshui*) to'lashi zarur edi, bunday ruxsatnomaga ega savdogarlar savdo aloqalarini amalga oshira olar va choyni chegara bozorlariga yetkazib, u yerda choyni sotar va ot sotib olar edi. Chamasi tashkiloti ikki qismdan iborat edi: “*maichachang*” — choy sotish rastalari ya'ni bu qismda faqat choy mahsulotlari sotilgan, “*maimachang*” — “ot sotish maydoni”da esa ot savdosi amalga oshirilgan. Ushbu tizim davlatning iqtisodiy va harbiy salohiyatini kuchayishiga xizmat qildi. Xususan, davlat xazinasiga tushadigan daromadlar miqdori oshdi va qo'shindagi harbiylar uchun otlar sotib olishning tizimli mexanizmi yaratildi.

Bu tashkilot o'z faoliyatida har yili Tibet qabilalari hamda O'rta Osiyolik savdogarlarga otlarni **Yunnan va Sichuandan** olingan choy mahsulotlari evaziga olib kelgan. Bir tadqiqotga ko'ra, **Shimoliy Song** davrida har yili **20,000 dan ortiq ot** choy evaziga olib

kelingan. Sichuan viloyatida ishlab chiqarilgan choyning umumiy miqdori **30 million szin** (ya'ni **15 million kg**) ni tashkil etgan bo'lsa, uning **kamida yarmi Tibetga** sotilgan.

**Keyingi sulolalar davrida ham bu tashkilot faoliyati davom etgan. Yuan sulolasi** ham choy savdosiga katta e'tibor bergan va **"Xifanchatijusi"** deb nomlangan choy savdosini boshqaruvchi idora tashkil etgan[12:30]. Dastlab savdo davlat nazorati ostida bo'lgan, keyinchalik esa asta-sekin xususiy savdogarlar qo'lga o'tgan.

**Ming sulolasi** davrida esa choy va ot savdosi eng gullagan davrni boshidan kechirgan. Ming saroyi **"Chakesi"** (Choy va Ot savdosi idorasi)ni tuzdi.

**XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).** Buyuk ipak yo'li doirasida amalga oshirilgan ot va choy savdosi nafaqat iqtisodiy, balki harbiy va siyosiy jihatdan ham ulkan ahamiyatga ega bo'lgan. Xususan, Cha Ma Si (Choy va ot savdosi agentligi) singari davlat tomonidan nazorat qilingan

institutsional tuzilmalar Xitoyning strategik ehtiyojlarini — otlar orqali harbiy salohiyatni ta'minlash va choy savdosi orqali ichki bozorni muvozanatlashtirish kabi maqsadlarda faoliyat yuritgan.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, xalqaro savdoda ishtirok etuvchi tashkilotlar — xoh ular bojxona idoralari (Shibosi), xoh ular almashinuv agentliklari (Chamasi) bo'lsin — o'z davri uchun innovatsion iqtisodiy mexanizmlar bo'lib xizmat qilgan. Bu tuzilmalar orqali savdo xavfsizligi ta'minlangan, narxlar nazorat ostida bo'lgan, hamda iqtisodiy aloqalar huquqiy va rasmiy asosda yo'lga qo'yilgan.

Xitoyning ot savdosiga bo'lgan ehtiyoji, ayniqsa, "samoviy otlar" deb tanilgan O'rta Osiyo otlariga bo'lgan talab orqali, O'rta Osiyo va Xitoy o'rtasidagi savdo aloqalarining chuqurlashishiga turtki bo'lgan. Choy mahsuloti esa o'z navbatida almashuvda muhim tovar sifatida Xitoy uchun iqtisodiy ekvivalent valyuta rolini o'ynagan.

#### ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Alimov I.A. The 13th century Southern China in Ping Zhou Ke Tan. Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. Vol. 16, № 2, 2010. – P. 32-34. [https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-292-0/978-5-88431-292-0\\_08.pdf](https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-292-0/978-5-88431-292-0_08.pdf)
2. Ataxodjayev A.M., Zamonov A.T. va boshq. O'zbekiston tarixi. I qism: Eng qadimgi davrlardan — IX asrgacha. Darslik. – T.: "BAYOZ", 2024. – B 422.
3. Forbes A., Henley D. China's Ancient Tea Horse Road. – Chiang Mai: Cognoscenti Books, 2011. – 91 p.
4. Mahmudov A.M. Chig'atoy ulusi davrida Xitoy bilan bog'lagan savdo aloqalari tarixidan. Fan, ta'lim va madaniyat jurnali, 1(1), 2023. – B. 28-33.
5. Nurmuhamedova M. Buyuk ipak yo'li tarixi va madaniy almashuvlar. Problems and solutions of scientific and innovative research, 1(6), 2024. – P. 137-140.
6. Obixonov A.A. Buyuk ipak yo'li va uning ahamiyati. Modern Science and Research, № 3(10), 2024. – P. 8-13.
7. Paul J. Smith. Taxing Heaven's Storehouse: Horses, Bureaucrats, and the Destruction of the Sichuan Tea Industry, 1074-1224. – London: Council on East Asian Studies, Harvard University, 1991. – 489 p.
8. Rossabi M. The tea and horse trade with Inner Asia during the Ming. Journal of Asian History, 4(2), 1970. – P. 136–168. <http://www.jstor.org/stable/41929764>
9. Sultanova E.F. Buyuk ipak yo'li – sivilizatsiyalar chorrahasi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 5 (1), 2025. – P. 242-247.
10. Tasheva Sh.J. The Great Silk Road. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. № 10(1), 2022. – P. 839-841.
11. Victor H. Mair., Erling Hoh. The true history of tea. – London: Thames & Hudson, 2009. – 280 p.

12. Yang Fuquan. The “Ancient Tea and Horse Caravan Road,” the “Silk Road” of Southwest China. *Silk Road Journal*, Vol. 2. № 1. 2004. – P. 29-33.